

מותרותיך אינם קודמים לחיי חברך

שאלה

עד איזה גבול אדם חייב לתת צדקה? כל הזמן יש מגביות לצרכים מאד חיוניים, ואם יתן לכולם, מה יישאר בידו? באלו מקרים ניתן לתת מעשר כספים בלבד ולא יותר? באלו מקרים נאמר "המבזבז אל יבזבו יותר מחומש", ובאלו מקרים ישנה חובה לתת גם מעבר לכך?

א. מילוי צרכיהם החיוניים של העניים

לגבי עשיר, אינו קיים הדין ש"אל יבזבו יותר מחומש" כי "חייך קודמין" אמרו חז"ל – חייך קודמין לחיי חברך... אבל שעושרו קודם לחיי חברו - לא מצינו. כך היה אומר החפץ חיים¹. וכן הוא כותב בסוף ביאורו למסכת אבות, שכל תקנת אושא, "המבזבו אל יבזבו יותר מחומש" (כתובות נ, א), היתה רק על הבינוניים ולא על העשירים. וכך מסתבר, שהרי טעם התקנה הוא: "שמא יצטרך לבריות" (כתובות שם), לכן עשיר יוכל לתת סכומים אדירים עד שירד לדרגת בינוני, שהרי גם לבינוני לא אסרו לתת עד חומש, ולא חששו שבגלל זה יצטרך לבריות.

שתי ההדרכות של החפץ חיים כרוכות יחד. כיון שעושרך אינו קודם לחיי חברך – יוצא שאם עשיר אתה, עליך לתת מעל חומש, כי כל רמת חייך מעבר לזו של בינוני היא בגדר עושר. הרי יש מצוה לספק את כל צרכיו של העני, אם יש ביכולתו של הנותן, כדברי הרמב"ם: "מצוות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת" (הל' מתנות עניים ז, א). רק אם אין ידו משגת, הוא עצמו קודם, כפי שדייק מכאן מהר"י קורקוס: "פירוש - לחיות הוא וליתן, דחייך קודמים". הרי שהגדר של "יד הנותן משגת" הוא שיישאר חי, כלומר, צורכי החיים החיוניים, הווי אומר: בינוני.

כיצד נגדיר צרכי חיים חיוניים של הנותן? - "הכול כפי ראות עיני הדיין"², אך ודאי לא מותרות. וכן כתב הטור (יו"ד סי' רנא) בשם רבי סעדיה גאון³:

חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם; ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו, שנאמר "וחי אחיך עמך" - חייך קודמים לחיי חבירך...

יש להדגיש שהטור כתב "פרנסתו", כלומר צרכיו החיוניים כפשטות המילה "וחי", ולא כתב 'עושרו'.

זה הכלל: חייב עשיר לתת לעניים את עושרו, אפילו ירד עקב כך לדרגת בינוני, כדי למלא מחסורם של עניים, כלומר צרכיהם החיוניים. וכן כתב הרב יעקב ישעיה בלוי⁴, שאין אדם חייב למכור את כלי תשמישו כדי לתת צדקה, אבל מסתבר שחייב הוא למכור את כלי המותרות שלו, וכל תקנת אושא לא נאמרה אלא בעבור הבינוניים.

וכך כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ה וכן טור יו"ד ריש סי' רמט):

בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת, נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חמישית נכסיו - מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו - בינוני. פחות מכאן - עין רעה.

ללא תקנת אושא, מן התורה היה חייב לתת את כל נכסיו, ורק לשמור לעצמו כדי חיו, כדברי החתם-סופר בתשובה (סי' רכט):

מדין תורה, כל שיש לו פרנסת יומו - צריך ליתן המותר לעני. רק באושא התקינו שלא יבזבו אדם יותר מחומש⁵.

¹ קונטרס "עמוד החסד" לרב אברהם הלל גולברג, עמ' 18, מודפס בסוף ספר "אהבת חסד" לחפץ חיים, הוצאת "תורה ודעת".

² שו"ת תשובת ש"י ח"א סי' רע.

³ מובא ברדב"ז הל' מתנות עניים ז, יג, ונפסק ברמ"א יו"ד רנא, ג.

⁴ צדקה ומשפט פרק א הע' טו.

⁵ ועי' צפנת פענח על הרמב"ם הל' ערכין ח, יג; שו"ת שבט הלוי חיו"ד סי' קכה על שו"ע יו"ד רמז, א.

שהרי תקנת אושא נוצרה כדי למנוע מצב שבו הנותן עצמו עלול להצטרך לבריות למחרת.

ב. צורך חיוני ומותרות

כאמור לעיל, ההגדרה של מותרות וצרכים חיוניים היא יחסית, כדברי הרמב"ם (ספר המצוות עשין קצה):

ובאה הקבלה בזה שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב מצוה זו, אם למי שלמטה ממנו אם למי שדומה לו, ואפילו בדבר מועט.

וכן כתב בעל התניא (איגרת הקודש טז):

ולא אמרו "חייך קודמין" אלא כשביד אחד קיתון של מים וכו' שהוא דבר השווה לשניהם בשווה ולשתות ולהשיב נפשם בצמא. אבל אם העני צריך לחם לפי הסף ועצים וכסות בקרה וכהאי גוונא - כל דברים אלו קודמין לכל מלבושי כבוד וחבח משפחה, בשר ודגים וכל מטעמים של האדם וכל בני ביתו. ולא שייך בזה "חייך קודמין לחיי חברך", מאחר שאינן חיי נפש ממש כמו של עני שווה בשווה כדאיתא בנדרים דף פ. והנה זהו על פי שורת הדין הגמור. אבל באמת, גם אם הוא ענין דלא שייך כל כך האי טעמא, ראוי לכל אדם שלא לדקדק להעמיד על הדין, רק לדחוק חיי וליכנס לפני ולפנים משורת הדין ולדאוג לעצמו ממה שאמרו רז"ל שכל המדקדק בכך סוף בא ליד כך חס וחלילה, וגם כי כולם צריכים לרחמי שמים.

וזה לשון חז"ל (נדרים פ, ב):

מעין של בני העיר; חיהו וחיי אחרים - חיהו קודמין לחיי אחרים.

אם אין די מים לשתות לשתי הערים, העיר שבה המעיין יוצא קודמת (ר"ן). ועוד נאמר שם:

כביסתם וכביסת אחרים - כביסתן קודמת לכביסת אחרים. חיי אחרים וכביסתן - חיי אחרים קודמין לכביסתן.

ופירש הר"ן:

בני עיר אחרת צריכין אותו לשתייתו ובני אותה העיר לכביסתן בלבד - חיי אחרים קודמין. בני עיר אחרת קודמין לשתייתן מפני שיש בהן חיי נפש, מה שאין כן בכביסה. כביסה לדעה זאת היא מותרות לעומת שתייה. לעומת זאת, רבי יוסי אומר שם: "כביסתן קודמת לחיי אחרים". לדעתו, גם חוסר כביסה גורם נזקים חמורים הנחשבים כחיי נפש (שם פא, א ור"ן). לענייננו, כתב בעל ערוך השולחן (יו"ד רנא, ה):

ולכן נראה לעניות דעתי ברור דזה שכתב הגאון [רבי סעדיה גאון] דפרנסתו קודמת, היינו באיש שאינו מרוויח רק לחם צר ומים לחץ... אבל מי שמרוויח כבעל בית חשוב, שאוכל כראוי לחם ובשר ותבשילין ולובש ומכסה את עצמו כראוי - ודאי דחייב בצדקה, מעשר או חומש מפרנסתו... דאם לא כן, איזה גבול תיתן לפרנסתו שהיא קודמת, וכל אחד יאמר: אני נצרך לפרנסתי כל מה שאני מרוויח, שהרי אין גבול להוצאה כידוע. אלא ודאי כמו שכתבנו דלא קאי רק על מי שיש לו רק לחם מצומצם להחיות נפשו ונפש אשתו ובניו ובנותיו הקטנים.

ג. אהבת חסד

וכך חותם החפץ חיים את ספרו אהבת חסד (דף נד, ב):

(א) דידוע דחייב צדקה וחסד תלוי לפי המקבל ולפי הנותן. היינו: לפי המקבל - לפי גודל צורך ההכרח שיש לו בזה, כי התורה אמרה: "פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו". ובימים הראשונים היה די מחסורו בדבר מועט, והיו המלבושים והמנעלים והדירה ושאר צרכי הגוף הכול ביוקר. ויתבונן האדם בעצמו בענייני הוצאותיו ויראה שהיום עלו כפלי כפליים מבראשונה בכל דבר וממילא החיוב כדי מחסורו הוא גם כן הרבה יותר...

גם תלוי לפי הנותן. דידוע דחייב הצדקה תלוי בכל אחד לפי מה שהוא: על הבעל הבית החיוב הרבה יותר מעל העני... ועל העשיר החיוב יותר מעל בעל הבית; ועל מי שהוא עשיר מופלג, החיוב הרבה יותר... וכהא דאיתא בכתובות (סז, ב) אצל נקדימון בן גוריון, אף שהיה אדם גדול מאד... והיה עושה הרבה צדקה וחסד עם ישראל... אפילו הכי נגזר על ממונו שיכלה מפני שלא עשה לפי ערך עושרו...

אם כן, לפי זה, פשוט שלא נוכל לדמות לענין ערך החיוב זמננו זה להזמן שמלפנינו. כי מלפנינו, לא היה מצוי עשירות בעולם כמו בזמננו שמצוי ב"ה עשירים גדולים ובעלי הבית חשובים הרבה יותר מהדורות הקודמים...

(ב) בימים הראשונים שהאדם היה מצמצם הנהגתו מחייתו מאד ולא היה מוציא שום דבר על איזה ענין יתר כי אם על ההכרחיות - היה די במעט המעות שהכין לצדקה וחסד לצאת יד המצוה על פי הדחק; מה שאין כן כהיום, שמצוי בעוונותינו הרבים שהרבה והרבה מהמעות הולכין על יתרונות מתענוגי בני אדם במלבושים יקרים ודירות יקרות וריבוי המשרתים וכחאי גוונא - לא תהא מידת צדקה וחסד שהיא חיי האדם והצללתו בעולם הזה ובעולם הבא קל בעיניך מאחד יתרונותיו...

ובאמת, כאשר נשאל לכל אחד ואחד על הנהגתו בהוצאת ביתו שהוא מתנהג כעשיר ורב הוא יותר מכפי ערכו - תירוצו נכון לפניו, שאי אפשר לגרוע מהנהגת הבית מאומה והוא בוטח בד' שיעזרהו על זה. ואילו כשבא לפניו ענין צדקה וחסד הוא מאמץ לבו וקופץ ידו ועושה את עצמו לעני ודל ואינו נותן אף לפי ערכו...

* * *

כתב מרן הרב קוק (אורח משפט או"ח סי' קכח סעי' נד):

להיזהר בצדקה. וצריך לדעת כי **מה שנוגע לחיי העני הוא קודם לכל מותרות של עצמו** ע"פ דתוה"ק.

* * *

חייבים אנו להיזהר במצוות צדקה יותר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן לצדיק זרע אברהם אבינו... ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה שנאמר "ציון במשפט תיפדה ושביה בצדקה".

(רמב"ם, הל' מתנות עניים י, א)